

ORIGINAL VS. TRADIȚIONAL LA *KATAKALON KEKAUMENOS*

Gabriela RADU
(Universitatea de Vest din Timișoara)

radu.gabriela2@gmail.com

Admonition to the Emperor – Canon and Innovation

The Byzantine writer of the eleventh century is the heir of the past, being often constrained by previous literary models that have to be followed faithfully. Although literary canons were rigid, the first tendencies towards artistic freedom appear in the eleventh century in texts written by various authors in a simple and less rhetorical language. One of these works belongs to Kekaumenos: *Admonition to the Emperor* is a *parenetic* work, a very widespread genre in Byzantium in that period. Accordingly, this work is an attempt to break away from the conventional pattern by presenting not only the author's political opinions as an aristocrat with a strong military background but also certain economic and administrative aspects of the imperial provinces. The author discloses the weakness of the imperial administrative and military structures by using real life stories to describe events he witnessed. The most attractive particularity of this sample of Byzantine literature is its middle class flavour that originates from its author's social status. Kekaumenos is representative for a large category of state employees who have sufficient instruction to carry their duties, not enough though to be "writers".

Keywords: *parenthesis, canon, innovation, tradition, advice*

Mai puțin tributară „convențiilor” retorice și caracterizată printr-o mai mare originalitate decât scrierile altor autori¹ de „cărți de învățătură”, opera lui Katakalon Kekaumenos, *Strategikon*, (Wassiliewsky-Jernstedt 1896) se remarcă prin prezența consistentă în text a informațiilor privitoare la evenimentele social-politice din perioada traversată de autor, a mărturiilor directe sau a relatărilor din documentele scrise ale vremii.

Constituind doar o parte din tratatul numit *Strategikon*, *Sfaturile către împărat* (Kekaumenos 1997: 92-101) reprezintă un discurs care este gândit de către autor ca o lucrare adresată nu doar împăratului din acea vreme, Mihail al VII-lea, ci și urmașilor lui: „...alcătuim această scriere către viitorii împărați cucernici, iubitori de Dumnezeu” (Kekaumenos 1997: 94).

Analizând îndemnul pe care autorul le adresează împăratului se poate contura un portret real, veridic al acestuia, punctul de plecare constituindu-l paragraful în care autorul numește principalele virtuți ce trebuie să primeze în viața și activitatea împăratului: tăria spirituală, dreptatea, cumpătarea și înțelepciunea. Referitor la acestea, autorul scrie: „Dacă ai obține cele patru virtuți te-ai înălța de la pământ la cer și mare va fi răsplata ta; Dumnezeu își va da o viață cât mai lungă, iar dreptatea și adevărul vor da strălucire chipului și inimii tale.”

---

¹ Isocrate cu discursul *Ad Nicocles* (II), adresat regelui Ciprului, surse elenistice: Platon, „motivul împăratului filozof”, surse păgâne: Philo din Alexandria, literatura iudeo-creștină, *Cartea înțelepciunii lui Solomon*, *Proverbele lui Solomon* și *Patericul*, literatură creștină: Dio Chrisostomul, cu patru discursuri adresate împăratului Traian despre îndatoririle unui monarh și Synesios din Cyrene cu discursul adresat împăratului Arcadie, *Despre Împărăție*. În secolele următoare, în tradiția amintită, numeroși autori bizantini vor cultiva acest tip de literatură de sfătuire sau de povățuire: Vasile I Macedoneanul (867-886), autorul unei importante pareneze bizantine, Katakalon Kekaumenos (sec. al XI-lea), autorul unei culegeri de sfaturi și povestiri adresate urmașilor săi, incluzând o parte intitulată *Sfaturi către împărat*, Teofilact, arhiepiscopul Ohridei (1090-1108) care, în timp ce era tutore al lui Constantin Dukas, fiul împăratului Mihail al VII-lea Dukas, scrie tratatul „Educația prinților” (*Paideia basilike*), Nichifor Blemmydes (1197-1272), reprezentant al umanismului niceean de după căderea Constantinopolului sub latini, autorul unei lucrări cuprinzând sfaturi adresate viitorului împărat Teodor al II-lea Laskaris, Toma Magistrul (cca 1270-1325) care adresează o culegere de povețe lui Constantin Paleologul, discipolul său, și Împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425), autorul unei îndrumări împărătească, *Βασιλέως ἀρετή*, adresat fiului său, viitorului împărat Ioan al VIII-lea Paleologul.

(Kekaumenos 1997: 99). Cele patru virtuți enumerate mai sus îi dau ocazia autorului să expună momente și evenimente din istoria Bizanțului și din viața unor împărați bizantini. Modul analitic și aplicativ de tratare a situațiilor menționate în text face ca autorul bizantin să iasă din sfera abstracțiilor retorice specifice literaturii parenetice bizantine și conferă scrierii acestuia o notă aparte.

Un aspect însemnat abordat de Kekaumenos în pareneza sa privește sacralitatea cârmuirii, o idee fundamentală în ideologia bizantină. Caracterul sacru al împăratului este subliniat cu precădere și de nenumărate ori. El este „prea marele”, „prea piosul întru Hristos”, „prea blândul”, „biruitorul”, „marele basileu”, „regele regilor”. O imagine predilectă pe care Kekaumenos nu uită să o menționeze se referă la împăratul văzut ca mijlocitor între Dumnezeu și oameni. Împăratul obține puterea direct de la Dumnezeu căci „prin harul Său te-a făcut pe tine, după cum se spune, Dumnezeu pământean” (Kekaumenos 1997: 94). iar datoria lui este aceea de a menține ordinea prin cultivarea dreptății: „dreptatea să fie în inima ta”. Poporul alege împăratul, însă prin această alegere se manifestă voința lui Dumnezeu, iar autoritatea bisericească o recunoaște. În completarea acestei imagini, autorul amintește despre un alt principiu: legile divine sunt mai presus de legile pământești, puterea împăratului este limitată de legile religioase: „...împăratul, ca om se supune legilor divine” (Kekaumenos 1997: 94). Creștinii sunt tovarăși de robie cu împăratul și toți laolaltă sunt slujitori ai lui Dumnezeu. Motivul enunțat apare la Kekaumenos astfel: „toți oamenii sunt fiii unui singur om, ai lui Adam: și cei care sunt regi și arhonți, și cei care cerșesc pâinea” (Kekaumenos 1997: 98).

Dreptul de a elabora legi, obligatorii pentru toți supușii a fost recunoscut oficial în tot timpul istoriei Bizanțului. Kekaumenos scrie: „Împăratul nu se supune legii, el este legea.” (Kekaumenos 1997: 94). Kekaumenos îndeamnă: „fii nepărtinor față de toți” (Kekaumenos 1997: 94), în fragmentul menționat fiind aflat un motiv întâlnit adesea și la alți scriitori, fie din aceeași perioadă, fie de mai târziu, motiv care se regăsește în Antichitate: nepărtinirea celui care domnește, „tată al tuturor supușilor”, îndurător în egală măsură, atât față de cei mici, cât și față de cei mari.

Săvârșirea faptelor după dreptate reprezintă o idee constantă pe care autorul o enunță sub forma a numeroase îndemnuri adresate împăratului, sfaturi de orientare politică, militară și juridică. „De aceea, faptele și acțiunile tale să fie pline de înțelepciune, iar dreptatea să fie în inima ta.” (Kekaumenos 1997: 94). Ca dovadă a celor spuse mai sus, următorul îndemn de natură juridică este concludent: delatorii formau încă din cele mai vechi timpuri o reală categorie, fiind cunoscut faptul că, în schimbul informațiilor date obțineau avantaje și interese diverse; aceste informații erau adesea false și capabile să provoace pieirea cuiva. Din această pricină, arată autorul, și pentru a se dovedi apărătorul dreptății, împăratul trebuie să verifice acuzele aduse cuiva: „cercetează dovada ambelor părți, pe denunțatorul mincinos alungă-l fără recompensă, iar pe cel care spune adevărul, răsplătește-l” (Kekaumenos 1997: 95).

În tradiția unei veritabile literaturi de sfătuire, Kekaumenos îl îndeamnă pe împărat să fie nepărtinitor:

„Privește-i cu aceiași ochi pe toți și făptuiește la fel, și față de cei cu rang înalt, și față de ceilalți; să nu faci rău unora, fără motiv, dar nici să nu-i copleșești cu binefaceri pe alții, împotriva oricărei legi drepte, ci să fii nepărtinitor față de toți. Cel care a greșit să primească, după măsură pentru greșelile sale, iar dacă tu îl compătimești și îi ierți greșeala, aceasta este o faptă divină și împărătească. Astfel, să nu-l mâhnești pe cel care n-a greșit față de tine, mai mult, fă-i bine, dacă vrei. Căci, cel care n-a greșit este mai bun în comparație cu cel care a greșit față de tine. Dacă îi faci bine celui care a greșit e ca și cum i-ai face bine celui rău și i-ai face rău celui bun.” (Kekaumenos 1997: 94-95)

Dar Kekaumenos nu rămâne fixat doar în tiparul discursului formal: îndemnul adresat împăratului de a acorda titlurile sau demnitățile după dreptate îi permite autorului expunerea unei

adevărate argumentații în susținerea ideii că titlurile înalte trebuie acordate doar romeilor, nu și străinilor, chiar dacă aceștia sunt de înalt rang, și în nici un caz „mimilor” și „politicienilor”¹, față de care pare a avea o vădită aversiune:

„Dacă vrei să faci bine mimului și celor care sunt numiți «politicieni», fă-o printr-o sumă mică de bani, dar nu prin demnități. Căci demnitatea, conform denumirii sale semnifică ceva demn. Dacă, în să cinstești cu titlul de protospătar pe un comediant sau pe un om nevrednic ca pe oșteanul gata să-și verse sângele pentru tine, tot astfel, dacă vei cinsti pe notarul tău sânguinos sau pe omul tău de taină ca pe un patrician, acest titlu ajunge considerat un nimic.” (Kekaumenos 1997: 95)

Este posibil ca, luând atitudine hotărâtă împotriva acordării titlurilor mimilor și politicianilor, Kekaumenos să aibă în vedere, nu sensul propriu al cuvântului *mim*, ci pe acela de ‘petrecăreț’.

Cu privire la acordarea titlurilor străinilor, autorul aduce următoarele exemple: îi menționează pe împărații care nu au acordat titluri înalte străinilor, mai precis pe Constantin Porfirogenetul, pe Romanos Arghiropol, împărați care „nu au înălțat pe un franc² sau pe un varang³ la titlul de patrician”, întrucât „romeii primeau titlurile mari și dregătoriile, și astfel Imperiul era înfloritor” (Kekaumenos 1997: 96).

„Stăpâne, să nu cinstești străinii cu titluri înalte, căci, dacă vor sluji pentru îmbrăcăminte și pâine, să fii mulțumit, își vor sluji cu credință și cu tot sufletul, privind la mâinile tale pentru a primi câteva monede și pâine. Dar, dacă cinstești pe un străin cu un titlu mai înalt decât cel de spătar⁴-candidat, de atunci el devine disprețuitor și nu te mai slujește cu dreptate.” (Kekaumenos 1997: 96)

Pentru argumentarea aceleiași idei, autorul afirmă că dând titluri străinilor „te denigrezi pe tine însuși și pe arhonții tăi romei”, prezentând ca exemplu chiar istoria străbunului său, Niculiță: „Am să povestesc ceva Înălțimii voastre, ca pildă: străbunicul meu, Niculiță, care mult s-a ostenit pentru Imperiul Roman a ajuns primul duce⁵ al Eladei, fiind astfel răsplătit de către autocratori pentru credință.” (Kekaumenos 1997: 96). Acesta a primit titlul de duce al Eladei și titlul de *domestikos*⁶ al străjerilor Eladei, titlu primit print-un hrisov pecetluit, document dat de împărat, semnat cu cerneală roșie de mâna împăratului și legat cu sigiliul de aur ce avea înfățișarea monarhului. Ceea ce se dăruia prin *hrisov* se considera inalienabil. Însă, titlul îi este retras străbunului Niculiță de către împăratul Vasile care i-l dă lui Petru, peronaj rămas neidentificat. Autorul subliniază încă o dată că titlul de *domesticos* al *excuvțiilor*⁷ sau al străjerilor este inferior titlului de strateg, menționând că împăratul, nedorind „să umilească pe romei” nu l-a numit pe Petru, strateg, ci i-a dat acestuia comanda străjerilor.

Pentru a întări ideea acordării titlurilor înalte doar *romeilor*, Kekaumenos aduce drept pildă istoria lui Senaherim⁸, „nepotul vechilor împărați”, pe care Vasile Porfirogenetul l-a onorat „cu titlul de magistru⁹ și nimic mai mult.”

Atribuirea titlului de *manglavit*¹ lui Harald², fiul împăratului Varangiei³ se înscrie ca argument în susținerea aceleiași idei politice a Imperiului, care considera justă neacordarea

¹ Nu se știe la cine se referă Kekaumenos.

² Kekaumenos numește generic neamurile de origine germanică.

³ Autorul numește neamurile din ținuturile scandinave.

⁴ Titlu bizantin: spătarii îndeplineau cele mai diverse servicii.

⁵ În veacul al X-lea, acest titlu era inferior celui de strateg.

⁶ Comandant militar, fie al detașamentului de gardă, fie al forțelor militare din Asia, fie al întregii forțe militare imperiale.

⁷ Oșteni din serviciul permanent de gardă, străjeri.

⁸ Conducătorul ținutului armean spre nord-est de lacul Ban până la râul Araska.

⁹ Dregătorie înaltă care, cu timpul a ajuns să fie doar un titlu onorific.

titlurilor importante străinilor pentru a nu-i umili pe romei. Așadar, titlul amintit era acordat oștenilor care făceau parte din detașamentul gărzii de corp și din straja împăratului, titlu apreciat de Kekaumenos ca inferior:

„Am fost și eu atunci, luptând pentru împărat, după puterile mele. Când am ajuns la Mosinopol, răsplătindu-l pe Harald pentru că a luat parte la luptă, împăratul l-a cinstit cu titlul de spătar-candidat... Astfel, Harald n-a cântit din pricină că a fost cinstit cu titlul de manglavit⁴ sau de spătar-candidat, ci mai mult, în timpul domniei lui a păstrat credință și prietenie față de romei.” (Kekaumenos 1997: 97)

Kekaumenos nu se sfiește să relateze despre preferința pe care împărații o vedeau adesea față de străini, ca despre o manifestare care trezea indignarea oștenilor. O astfel de politică era dusă pe timpul lui Mihail al V-lea⁵ și pe timpul lui Constantin al IX-lea Monomahul⁶ care împărțea titluri și demnități înalte chiar și hanilor de hoarde pecenege. Kekaumenos, știind că rezervele pentru armata mercenară sunt nepuizabile îi sfătuiește pe împărați să plătească mercenarilor strictul necesar, să nu le ofere nicidecum funcții înalte, întrucât scopul mercenarilor era câștigul și prada și, în nici un caz, securitatea unui stat străin lor. „Dacă dai titluri străinilor, te umilești pe tine și pe arhonții tăi romei” (Kekaumenos 1997: 95), spune Kekaumenos, exprimând în acest fel întreaga dezaprobare a aristocrației militare față de politica birocrăției civile, favorabilă străinilor. Autorul socotește că motivul principal al fostei înfloriri a Imperiului constă în faptul că, odinioară numai romeii ocupau posturi înalte.

Cele mai multe virtuți semnalate de către Kekaumenos fac parte din rezervorul comun de trăsături imperiale folosite de scriitorii de gen cu diverse ocazii. Din acest set de virtuți standard, câteva au primit din partea lui Kekaumenos o mai mare atenție. Virtutea împăratului este mila și datoria lui este înfăptuirea binelui, binefacerea. Aceste idei constituie teme clasice morale, teme care primesc accente personale în operele de orientare parenetică ale fiecărui autor, în parte. În *Sfaturi către împărat*, tema săvârșirii binefacerilor este prezentă sub forma îndemnului la împlinirea acestora: „să fii părinte pentru toți” (Kekaumenos 1997: 97).

Pentru a fi desăvârșit, subliniază Kekaumenos, împăratul trebuie să cugete și să primească sfatul altora, să ia aminte la orice chestiune care i se aduce la cunoștință, să nu acționeze fără a asculta părerea și sfatul altuia, căci „Împăratul este un model și un exemplu pentru toți, toți privesc spre el și imită modul lui de viață” (Kekaumenos 1997: 99).

Între virtuțile pe care împăratul trebuie să le urmărească se înscrie și mărinimia, o altă virtute din rezervorul comun de trăsături imperiale. Însă Kekaumenos se folosește de acest „prilej” pentru a expune o veritabilă strategie necesară împăratului în raport cu oastea sa: „Să porți de grijă oștenilor...Fii mărinimos cu ei și nu va exista uneltire din partea lor”. (Kekaumenos 1997: 95). Kekaumenos are în vedere în primul rând relația împăratului cu oștenii care înconjoară tronul imperial, adică cu garda de corp a împăratului, aceasta fiind în mare parte alcătuită din varangi, dar și armeni, pecenegi, arabi. Autorul insistă asupra necesității ca împăratul să aibă în vedere aprovizionarea regulată, aprovizionare ce consta în: alimente, îmbrăcăminte, dotare militară, furaje: „Nici oștenii străini din jurul tronului imperial, nici romeii care fac de strajă să nu fie lipsiți de ceva, ci să primească regulat proviziile lor, câte una în fiecare lună, iar furajele să le primească fiecare în parte.” (Kekaumenos 1997: 95).

O atenție deosebită trebuie acordată următoarei fraze: „Dacă nu există oaste, nici statul nu rezistă” (Kekaumenos: 100), un adevăr pe care evenimentele istorice l-au confirmat adesea. Grijă

---

¹ Titlu acordat militarilor care făceau parte din detașamentul gărzii de corp și al strajei militare.

² Harald cel Curajos, prinț al ținutului norvegian (1015-1066).

³ Denumire a ținuturilor scandinave în izvoarele bizantine.

⁴ Titlu acordat militarilor care făceau parte din detașamentul gărzii de corp.

⁵ Mihai al V-lea Kalafates (1015-1042).

⁶ Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055).

împăratului pentru armată și pentru flotă contribuie la consolidarea puterii imperiale și la menținerea păcii, căci „armata este gloria împăratului și puterea palatului”, iar „flota este slava Imperiului”. (Kekaumenos 1997: 100). Preocuparea față de acestea constă într-o bună alegere a arhonților flotei, la întreținerea acestora și a armatei, la pedepsirea celor vinovați de „trândăvie, lene și moliciune” prin bătaie, tunsul părului și amenzi bănești. Printr-o astfel de grijă se asigură înlăturarea primejdiei și deplina siguranță; prin prevedere, echipând din timp armata cu cele necesare¹, se înlătură pericolul.

Pe lângă virtuțile imperiale pe care autorul le menționează în îndemnul adresat împăraților, lipsurile acestora reies din exemplele pe care le amintește. Prin această modalitate lucrarea lui Kekaumenos se deosebește de lucrările genului parenetic din Bizanț, autorul dezvăluind slăbiciunile organizării sistemului imperial din această perioadă prin relatarea unor exemple concrete.

Autorul vorbește despre incompetența judecătorilor, despre ridicarea mimilor la rang de funcționari ai statului, despre reducerea soldelor, despre încredințarea demnităților înalte străinilor, despre înarmarea proastă a flotei de război și incompetența comandanților săi:

„Dacă arhonții flotei sunt lacomi și primitori de daruri, ascultă ce vor face: în primul rând, au să permită ca expedițiile să fie scutite de bir, luând din acesta bani, nu atâția câți pretindeau că dau pentru întreținerea flotei, ci în dublă cantitate și, astfel helandionul² devine ineficient. Dacă, zburând în văzduh vulturul și-ar pierde aripa, iar calea spre pământ nu i-ar fi ușoară, tot astfel marile corăbii, dacă vâslele ar lipsi, nu ar naviga bine. Pe lângă asta, primind daruri de la oșteni, arhonții flotei mai fac ceva: permit acestora să fie neînarmați și, din această pricină, confruntându-se cu dușmanii, aceștia o iau la fugă îndărăt. Dar ce spun eu «confruntându-se»? Ei aleargă, fără să ajungă în fața dușmanilor, iar rușinea este a romeilor.” (Kekaumenos 1997: 100).

Incompetența judecătorilor este menționată de către autor printre neajunsurile și slăbiciunile administrației din vremea sa, fapt amintit prin propria mărturie a autorului: „am văzut multe de acest fel: judecători vrednici de răs, dar care prosperă, și pe alții, foarte înțelepți și buni care sunt disprețuiți de împărați”. (Kekaumenos 1997: 95).

Reprobator vorbește autorul și despre politica pe care împărații o purtau în acea vreme: creșterea vechilor impozite și introducerea altora noi, lucru care provoca în rândul populației, revolte, tulburări și răscoale:

„Ținuturile de sub stăpânirea ta să nu aibă parte de măririi zilnice de impozit, născociri ciudate și nemaivăzute, și atunci nu se vor separa de tine, ci te vor sluji din tot sufletul, când își dau în visterie, după puterea lor, birul anual. Nu împovăra ținuturile străinilor care își sunt supuse.” (Kekaumenos 1997: 98).

Despre urmările acestei politici periculoase, Kekaumenos notează de două ori: cu ocazia relatării despre răscoalele din Iberia și Tessalia. Astfel, autorul conchide: „Și ce priveliște vedem noi acum ? - o impunere mai mare de impozit...” (Kekaumenos 1997: 98).

Deși aparține literaturii parenetice, un gen tributar unor stricte convenții retorice, lucrarea lui Kekaumenos, *Sfaturile către împărat*, devine credibilă prin informațiile oferite de autor, privitoare la evenimentele social-politice din perioada traversată de el însuși.

---

¹ Mașini de război, triboli etc.

² Corabie rapidă de război.

Referințe bibliografice:

- BECK, Hans-Georg 2012: *Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin*, traducere Vasile Adrian Carabă, București, Nemira.
- BREHIER, Louis 1970: *La civilisation byzantine*, Paris, A. Michel.
- IORGA, Nicolae 1974: *Istoria vieții bizantine*, București, Ed. Enciclopedică Română.
- KEKAUMENOS, Katakalon 1997: *Sfaturi către împărat*, introducere, traducere și note de Gabriela Bistriceanu în *Altarul Banatului*, Revista Arhiepiscopiei Timișoarei, Episcopiei Aradului și Episcopiei Caransebeșului, Anul VIII (XLVII), serie nouă, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1997, 92-101.
- KRUMBACHER, Karl 2001: *The History of Byzantine Literature: from Justinian to the end of the Eastern Roman Empire (527-1453)* (2nd ed. Munich: Beck, 1897) Introductory sections translated by David Jenkins and David Bachrach Copyright: University of Notre Dame.
- LEMERLE, Paul, 1960: *Prolégomènes à une édition critique et commentée des <<Conseils et Récits>> de Kékaumenos*, Bruxelles, Palais des Académies.
- LITAVRIN, G.G. 1972: Sowety i Rasskazy Kekawmena, Moskau.
- MARSHALL, F. H. 1948: "Byzantine literature" în *Bizantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Edited by Norman H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Oxford at the Clarendon Press.
- MULLINS, Terence Y. 1980: „Topos as a New Testament Form” în *Journal of Biblical Literature* 99, 541-547.
- RAPP, Claudia 2009: "Charity and Piety as Episcopal and Imperial Virtues in Late Antiquity", 75-87 în *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, Edited by Miriam Frenkel and Yacov Lev, Copyright by Walter de Gruyter.
- RUNCIMAN, Steven 2012: *Teocrația bizantină*, traducere Vasile Adrian Carabă, București, Nemira.
- TANAȘOCA, Nicolae-Șerban 2009: *Creație și tradiție literară bizantină*, Studii și texte, București, Editura Unarte.
- Idem 1971: *Literatura Bizanțului*: Studii. Antologie, traduceri și prezentare de N.-Ș. Tanașoca, București, Ed. Univers.
- TATAKIS, Basil 2003: *Byzantine Philosophy*, Originally published as *La philosophie byzantine*, by Basil Tatakis, Presses Universitaires de France, 1949 Copyright 1949 by Presses Universitaires de France, English translation and new material copyright by Hackett Publishing Company, Inc.
- TENACE, Michelina 2005: *Creștinismul bizantin*, traducere Al. Cistelean, Chișinău, Cartier.
- WARE, Timothy 1997: *Istoria Bisericii Ortodoxe*, traducere Alexandra Petrea, București, Aldo Press.
- WASSILIEWSKY, B., JERNSTEDT, V. 1896: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus ediderunt*, în Zapiski istor.-filol. Fakulteta imper. St. Peterburgskago Universiteta, Cast. XXXVIII.